

ЛЮТИЙ 1917 Р. ЗА МЕМУАРАМИ ДІЯЧІВ І СУЧАСНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

О.В.Отземко, А.Б.Грідіна

АННОТАЦІЯ

У статті на основі спогадів представників різних верств українського суспільства показано реакцію на перші повідомлення про лютневі події 1917 р. у Петрограді. Досліджено мемуари відомих діячів Української революції, її прибічників і противників, які відображають розмаїття поглядів та емоцій у перші дні революції, активну діяльність різних політичних сил, а також намагання авторів із відстані минулих років оцінити стан українського національного руху на той час.

Ключові слова: мемуари, спогади, лютнева революція, 1917 р., українська революція, український національний рух.

Історія Української революції 1917-1920 рр. містить чимало питань, які й досі залишаються дискусійними для науковців і громадськості. Особливе місце серед них відводиться подіям 1917 р., які стали визначальними у складному процесі самовизначення України.

На сучасному етапі дослідження революційних подій 1917 р. в Україні характеризується залученням до наукового обігу нових комплексів історичних джерел, зокрема мемуарної літератури. Значення її підвищується через недостатню збереженість інших видів джерел з історії цього періоду. До того ж, останніми роками значний комплекс мемуарної літератури став доступним для дослідників завдяки появі в Інтернет-мережі сканованих текстів спогадів і щоденників очевидців й активних учасників подій.

Вивчення мемуарів учасників подій 1917-1920 рр. хронологічно й концептуально поділяється на два періоди. У радянській історіографії на увагу заслуговують роботи Г.В.Стрельського, А.В.Санцевича, В.С.Голубцова, які аналізують спогади і щоденники відомих більшовиків, робітників, селян, червоноармійців, якщо ж згадують мемуари представників інших «таборів» революції, то, звичайно, в негативному світлі [1]. Серед досліджень часів незалежності треба відзначити праці А.Малика, Р.Я Пиріга. Автори зосереджуються на творах учасників національних змагань, що зрозуміло, адже останні тривалий час були недоступні. Водночас, треба відзначити прагнення показати всю палітру мемуарної літератури про бурхливі події національно-демократичної революції [2]. Відзначимо й джерелознавчі дослідження російських істориків, які намагаються оцінити мемуарну спадщину радянського періоду на нових засадах [3].

Мета даної статті – на основі спогадів представників різних верств українського суспільства показати реакцію на перші повідомлення про лютневі події 1917 р. у

Петрограді. Відповідно до цього джерельну базу становлять мемуари як діячів українського національного руху, так і людей, які, принаймні в той час, не були до нього залучені, а також опонентів національних змагань, зокрема, більшовиків і представників робітництва, які згодом до них примкнули. За жанром це спогади про окремі події (за класифікацією В.С.Голубцова) або мемуари-історії. Призначення їх – розповісти про ті історичні події, учасником яких був автор. За формою (класифікація Г.В.Стрельського, В.В.Кабанова) – спогади, написані самими авторами [4].

Говорячи про початок лютневої революції та реакцію на неї української громадськості, варто почати зі спогадів діячів українського політичного життя, які на той час жили в Петрограді, отже були безпосередніми свідками, навіть учасниками подій. В.В. Шульгін – монархіст, член трьох Державних дум – походив із родових дворян Волинської губернії. Влітку 1917 р. він брав активну участь у політичному житті України, очоливши проросійський монархічний рух. Свої погляди відстоював у газеті «Киевлянин», яку редагував. Шульгін був безпосереднім учасником лютневих подій у Петрограді, що надає ваги його свідченням. У своїх спогадах він зазначає: «Не скажу, чтобы вся Дума желала революции. Это было бы неправдой... но даже не желая этого, мы революцию творили... нам от этой революции не отречься, мы с ней связались, мы с ней спаялись и несем за это моральную ответственность». Докладно описуючи події, що передували революції, Шульгін малює безсилість владних структур – Думи, Ради Міністрів – перед катастрофою, що насувалася. Революцію, яку сам творив, автор вважає однією з найбільших трагедій в історії людства [5].

О.Г.Лотоцький – відомий історик церкви, письменник, громадський і державний діяч – на час революції вже 17 років жив і працював у Петрограді, був членом громади ТУП. Як і В.Шульгін, він достатньо точно відтворює лютневі події у місті, а також пише про їх вплив на український національний рух. Передаючи власні почуття у ці дні, Лотоцький згадує: «...Про революційний переворот, як про річ конечну та неминучу, почали говорити і в колах, що зовсім неревольюційно були настроєні, - навпаки – глибоко патріотичних, які проте бачили неминучість розвалу держави; з тих патріотичних кол виходили й проекти дворцового перевороту. ...вже в січні-лютому 1917 р. ясне було для всіх наближення революції. Вибуху треба було сподіватися кожної хвили. Вибух той наступив у днях 23-27 лютого ст.ст. ...Але не вірилось, що так все хутко й просто обійдеться. Думалося, що се перші вибухи, які на початку буде стлумлено. Бо ж такі режим царський не одну сотню літ держався, пустив коріння та мав прихильників не за страх, а й за совість... Але те, що сталося, перевищило сподіванки найбільших песимістів щодо популярності царя та царського режиму» [6]. Розповідаючи про дії петроградської громади ТУП у перші дні революції, зокрема участь в організації української маніфестації, він відзначає: «...З революційним вибухом виявилася навні українська стихія в столиці, і тоді стало ясно, яка вона була сильна тут та як обставини її притлумлювали» [7].

Перші звістки про революційні події у Петрограді почали надходити 28 лютого 1917 р. Влада намагалася їх приховати. Тому спочатку цей факт було сприйнято неоднозначно і звичайними громадянами, і політичними діячами, які незабаром очолили національні змагання. М.С.Грушевський, який жив у Москві, розповідає про це по-буденному: «Перші чутки про петербурзькі події, дуже неясні і загальні, долетіли до нас на Шевченкові роковини... Яскравого ще не було нічого і після попередніх подібних провіщань не зробило особливого враження. Але кілька днів пізніше з'явилися уже вісті про військові маніфестації в пресі. Пішли відомості про формування думського міністерства. В московській думі засів горожанський революційний комітет, відібрано владу від генерал-губернатора і командуючого військом, переобрано від адміністрації поліцейські участки, організовано горожанську міліцію, поліцію роззброювано, здебільшого мирно, а часами з стріляниною. ...Я сидів

у Румянцевській бібліотеці – писав тоді статтю про федеративну теорію Костомарова і підбирав під неї матеріал, коли бібліотекар поділився зі мною сенсаційною вістю, що саме «беруть Кремль». На вулицях загалом було тихо і спокійно, і обиватель сим найбільше був приємно схвильований, що так «скромно і благородно» місто звільнено від поліції» [8].

Нерадісне враження від перших днів революції в Москві, а потім у Києві, малюють спогади Н.Д. Полонської-Василенко: «Одного дня я почула на вулиці розмови про збройне повстання в Петербурзі. В газетах не було жодних натяків на це. Чутки ширилися. Кажали про величезні черги по хліб, на інші продукти. В Москві про це переказували зі слів «очевидців» [9]. Однак події набували незворотного характеру і наступні рядки мемуарів Наталії Дмитрівни достатньо точно віддзеркалюють розгортання революційних подій: «Щодня газети приносили новини, виходили додаткові випуски. Я бачила на Тверській величезну маніфестацію з червоними прапорами. Стояв шум від вигуків. ...І було сумно і страшно.

...Я прагнула повернутися до дому... Щодня я їздила на двірець і не могла здобути квитка..., а коли я казала, що мушу повернутися, щоб читати лекції, – мені відповідали – кому потрібні тепер Ваші лекції і університет? Нарешті, вже не пригадую в який спосіб, я дістала квиток. Приїхала на двірець заздалегідь. Немає де яблука всадити і впасти. Вагон переповнений. Ідуть «агітатори» на фронт – молодь, студенти. По дорозі я згадала чи не забула я паспорта: мене взяли на глум: кому тепер, у вільній Росії потрібні паспорти?!

...Робити у Києві не було що. Університет та Вищі Жіночі курси не функціонували. По всіх школах йшли мітинги. На Жіночих курсах курсистки винесли резолюцію, що всім професорам надається повна політична воля... належати за їх бажанням до тої або іншої соціалістичної партії! Мені починати виклади за таких умов, яка ніколи не належала до «соціалістичних» партій, не хотілося» [10].

Протилежні враження від Києва перших днів революції знаходимо у спогадах літературознавця й письменника М. Рудницького. Те, що неприємно вразило Полонську-Василенко для нього було проявом свободи: «...Перші подуви революції п'янять, як слова: рівність і свобода. ...На вулицях люди цілуються як на Великдень і вечорами Хрещатик повний по дахи, навіть у ті дні, коли чомусь не світяться ліхтарі. І так усім ясно, що газові або електричні робітники можуть відмовитися від праці, коли плата їх занадто низька або того дня – їх великий мітинг. ...Живемо як на хмарах – легко і часто не бачимо землі. Все йде нормально, але по ночах невпинно хтось стріляє: одні із страху, другі з радощів, треті тому, що носять револьвери і руки їх сверблять. ...Революція витворює чудодійний настрій: коли стріляють «свої» - не боїшся навіть заблуканої кулі» [11].

Для діячів українського національного руху звістка про повалення царського режиму стала не тільки «променем свободи», а й поштовхом до активної політичної діяльності, наповненої сподіваннями на краще майбутнє України.

Д. І. Дорошенко у спогадах, що побачили світ на початку 20-х років, свідчить: «В Києві революція відбулася так само безкровно, як і скрізь, крім самого Петербурга» [12]. І далі подає огляд бурхливого політичного життя, що почалося в місті: «1 березня було позначене в Києві проведенням різних нарад, в яких брали участь представники старої влади, міського самоуправління та найсолідніших громадських організацій і під час яких гарячково обговорювали нову політичну ситуацію та шукали адекватну відповідь на неї. На одній з таких нарад було схвалено ідею створення Ради об'єднаних громадських організацій та її виконавчого комітету, який би взяв владу в свої руки» [13].

Йому вторить член УПСР і один з засновників Центральної Ради Д. Антонович. У спогадах, написаних у 1937 р. для львівської газети «Діло» він докладно висвітлює

події, що передували створенню ЦР, характеризує різні політичні сили, які «на першій аліарм революції» почали збиратися в Києві [14].

Дуже енергійно розповідає про перші дні революції українській соціал-демократ і член Центральної Ради Б.Мартос: «3-го березня 1917 р. прийшла до Києва звістка про революцію в Петрограді. Цар зрікся, царський уряд уступив. Верховна влада в руках Тимчасового Уряду, призначеного Державною Думою. Свобода слова, зібрань, організацій... Весь Київ сполошився. Українці підняли голову. Настав час діяти, здійснювати національні домагання. Таємні гуртки, громади, політичні партії, так довго, послідовно й безоглядно переслідувані царським режимом, вийшли на денне світло і розпочали працю. ... 4/17 березня у Києві зійшлися представники громадських організацій і політичних партій і вибрали Виконний Комітет...» [15].

Зовсім іншу оцінку політичного життя Києва подає М.С.Грушевський, який повернувся 14 березня, і мав можливість порівняти його з московськими подіями: «Я застав її (авт. – українську революцію) в самих початках. Тривожне і нетерпеливе вичікування корінних змін, в яким жив Петербург, тільки дуже далекими і слабкими вібраціями віддавалося тут. Місцева влада загнула тутешнє життя міцно і тримала в руках твердо за поміччю цензури і всяких адміністративних репресій. Не тільки петербурзької революції, але й сформування Тимчасового уряду, абдикації царя вона не допускала – бодай на шпальтах преси, коли не в самім життю» [16].

До створення мемуарів українських політиків в еміграції спонукала іманентна потреба осмислити причини невдач державотворчих проектів, пояснити свої позиції, дати оцінку іншим політичним силам і діячам [17]. Тому, описуючи події перших днів революції, вони із відстані минулих років намагалися оцінити стан українського національного руху на той момент. Згаданий вище О.Г.Лотоцький пише: «... Російська революція, як влучно сказав один український публіцист (В.Дорошенко), застала нас «без хребетного стрижня», - застала нас не свідомими своїх національно-державних завдань членами української нації, а громадянами російської імперії українського походження. ...на самому початку революційних подій, ... українство йшло не власним шляхом національним, а у фарватері російської революції.

...Треба було перейти через бурю своєї, національної революції, струсити оті чужорідні напливи, щоб українська політична думка стала на свій ґрунт національний та зорієнтувалася на властиві українські інтереси» [18].

Схожі думки висловлює І. Мазепа: «Про революцію на Україні можемо сказати, що не зважаючи на окремі соціально-політичні відносини на Україні, вона почалася і розвивалася в тісному зв'язку із загальною всеросійською революцією 1917-1919 рр. Це був насамперед рух загальнополітичний, що по цілій бувшій Російській імперії змагався встановити новий, республіканський режим замість царського» [19].

Непідготовленість українців до організованої політичної діяльності констатує В.Андрієвський: «Мартовська революція 1917 р. застала українців може більш непідготовленими, ніж інші народи колишньої великої російської імперії. ...Організованих українських партій з європейськими засобами партійної роботи, з партійною практикою, з певним, для всіх членів однаковим партійним світоглядом та ідеологією – на Великій Україні тоді власне не було» [20].

Українські політичні діячі, таким чином, дали невтішну оцінку готовності українського суспільства до національних змагань на початку революції. Причиною цього, за словами М.С.Грушевського, була розпорошеність і задавленість українського життя за царського режиму [21].

Звістка про революційні події надихала на активну діяльність і противників національного руху. Звернемося до спогадів А.А.Гольденвейзера, юриста, який у перетвореннях 1917 р. представляв ліберально-буржуазне крило, що орієнтувалося на Тимчасовий уряд. Водночас, як представник єврейського громадського руху,

Гольденвейзер співпрацював з Центральною Радою. Це надає особливої цінності його спогадам, як безпосереднього учасника описуваних подій.

Характеризуючи ситуацію у Києві напередодні лютневих подій, Олексій Олександрович пише: «...к концу февраля 1917 г. наша киевская атмосфера не была сгущена более, чем обыкновенно и ничто не предвещало близкой грозы». Але вже після перших звісток з Петрограду тон оповідання змінюється: «...ждали известий, жаждали узнать подробности. ... по утрам бегали на улицу и часами простаивали у газетных киосков. Настроение было праздничное. Да и как было не радоваться? Грандиозный переворот, осуществление вековой нашей мечты мы получили как бы в подарок, без борьбы и усилий, без крови и стонов...» [22]. Описуючи заходи різних сил щодо організації влади, Гольденвейзер, критично налаштований стосовно всього українського, підкреслював, що українці активно і серйозно взялися за вирішення свого національного питання: «Українські діячі проявили в цю епоху велику енергію і зуміли в короткий час створити широко розгалужену, міцну організацію» [23].

Свої враження стосовно перших днів революції висловили й представники «більшовицького табору», які активно взялися за створення радянських органів влади. Це і є головною темою їх спогадів [24]. Аналіз їх змісту ускладнює ідеологічна заангажованість: мемуарні свідчення писалися за радянських часів і підганялися під задалегідь сконструйовані схеми. Спрацьовував і механізм самоцензури, автори добре знали й розуміли, що і про кого писати можна або ні [25].

Одна з лідерів РСДРП(б) на території України Є. Бош у спогадах про перші дні революції зосереджується на труднощах відродження партійної організації в Києві та виборів до Київської ради. Авторка водночас визнає, що Київ після лютого перевороту став центром національного життя України, де, відкинувши суперечності, консолідується усі національні, соціалістичні, ліберально-демократичні сили. «По всей Украине спешно, особенно в Киевской, Полтавской, Подольской, Волынской и Черниговской губерниях, начинают организовываться националисты» - пише вона. Усе це, за словами Євгенії Богданівни, вкрай ускладнює політичну ситуацію [26].

Характерними є спогади учасників революційних подій на Донеччині, записані в 50-60-ті роки ХХ ст. (зберігаються в Держаному архіві Донецької області). Автори – переважно шахтарі, робітники заводів Юзівки, Маріуполя, Краматорська, Гришина, Бахмута тощо. Їх оповіданням властивий пафосний стиль, насиченість революційною фразеологією. Вони пишуть про погіршення умов життя за часів війни, особливо в 1916 р., загальне піднесення після звістки про революцію в Петрограді, мітинги та демонстрації у містах, робітничих селищах, створення партійних організацій, загонів червоної гвардії. Попри значне ідеологічне забарвлення, тенденційне висвітлення подій, ця інформація заслуговує на увагу [27].

Фекла Сотнікова, яка все життя працювала на Берестовському руднику так згадує березень 1917 р.: «Ко мне прибежала Плахова Ксения и жена Баранчика и, не успев переступить порог, закричали: «Феклуша, собирайся, пошли. Свобода, царя прогнали!» Вот тут и раскрылось то новое, чего ждал весь народ. Сколько сил, энергии прибавилось. Все мы просто пошли к потребительскому обществу. Там собралось много людей. На трибуне, изготовленной на крыльце возле дома, стояли Терехов Роман Яковлевич, Малышенко, Кириленко, Сенин и другие. В руках у людей были красные знамена. Я читала: «Долой царя!», «Долой самодержавие!», «Долой войну!». Всем составом митинга отправились на Пастуховку. Пели «Варшавянку», «Смело товарищи в ногу», «Марсельезу». И на кого не глянешь, улыбается, смеется, поет. Долгожданное настало» [28].

Цікаву згадку про перші дні революції в Юзівці читаємо у спогадах І.П.Деревянкі: «Помнится характерная сценка, когда в момент горячих дебатов о создании временного юзовского комитета и о разоружении полиции, вдруг, звякая

шпорами, входит пристав Синьковский; у каждого как-то екнуло сердце (часть малодушных даже привстала со стульев) и каждый думал, что переворот ликвидирован и что контора окружена, а пристав пришел сообщить об аресте присутствующих. Ожидание... и сановитая фигура пристава заискивающим голосом произносит слово «товарищи» и начинает распространяться о своих доблестях (снисходительно относился к организации, служил приставом лишь потому, что обременен большой семьей). После всего сказанного у всех отлегло от сердца. Приставу сказали: «убирайся, после разберем, что с тобой делать» [29].

Матеріали спогадів свідчать про існування на заводах і рудниках з дореволюційних часів осередків РСДРП та есерів. З перших днів революції вони організовували ради, в яких почалася запекла боротьба за владу. За спогадами М.И.Петрова, М.Ф.Соколова, А.О.Алфьорова, П.Анікеєва вимальовується суто негативний образ меншовицьких та есерівських діячів [30].

Мешканець Бахмуту І.П.Свидинський згадує, що після звістки про революцію, 2-3 березня жителі міста зібрались на майдані біля типографії та вимагали продажу газет. Поліція не дозволяла. Але ввечері жандармів було роззброєно та заарештовано, і газети почали продаватися. Того ж дня було створено ревком на чолі з адвокатом Флейшером, і розіслані уповноважені на рудники та найближчі станції для арешту жандармів і поліцейських [31].

Спільною рисою спогадів ветеранів революційної боротьби на Донеччині є абсолютна зорієнтованість на події в Петрограді та Москві та відсутність будь-яких відомостей про події в Києві і український національний рух. Це пояснюється, з одного боку особливостями національного складу місцевого пролетаріату – переважно вихідці з російських губерній, серед яких активну агітацію проводили російські соціалісти. З іншого боку, згадана вище радянська цензура не дозволяла згадувати про такі речі, навіть за наявності інформації.

Мемуарна література – складне для аналізу джерело. Окрім суб'єктивності сприйняття на зміст спогадів впливають умови написання, ідеї, що панують в оточенні автора, іноді докорінним чином змінюючи трактування, і навіть, сутність подій, людських вчинків. Водночас, саме суб'єктивність робить мемуари найціннішим джерелом, даючи можливість дослідникові поринути в атмосферу епохи, відчутти її «аромат».

Досліджені нами мемуари – результат творчості різних за походженням, заняттями, поглядами і долями людей. Вони побачили світ у різні часи (від 20-х до 70-х років ХХ ст.), за різних умов і потребують глибокого аналізу, не можливого в межах статті. Такої мети і не ставилося. У даному випадку для нас важливо відображення яскравої палітри вражень та емоцій, викликаних подіями лютневої революції – від неприйняття і розгубленості до захоплення і бурхливого піднесення. Це стосується і звичайних людей, і відомих політичних діячів, які незабаром стануть на чолі революційних змагань. Зазначимо, що мемуари українських громадських і політичних діячів не тільки передають їх емоції та почуття. Автори з відстані минулих років намагаються показати стан українського національного руху на той час: захоплення першим днями революції переплітається з невтішними оцінками останнього. Незважаючи на це, спогади свідчать, що політично свідоме українство відразу ж взялося до справи – почалося відродження партій, організація громадських комітетів, які незабаром стали основою для утворення Центральної Ради. Про таку ж активну діяльність з перших днів революції свідчать спогади їх головних опонентів – більшовиків.

На завершення наведемо слова зі спогадів відомого львівського публіциста і громадського діяча В. Дорошенка, які віддзеркалюють пануючий настрій перших днів

лютневої революції: «Ми були сповнені найрожевіших надій» [32]. Утім, сподівання в кожного були свої.

РЕЗЮМЕ

Исследование воспоминаний активных участников Украинской революции, ее современников, сторонников и оппонентов, осуществленное в статье, позволило показать разнообразие впечатлений и эмоций, вызванных первыми известиями о февральской революции 1917 г. Воспоминания украинских политических деятелей свидетельствуют о неподготовленности на момент начала революции украинского национального движения к организованной политической деятельности. В то же время, все авторы стремятся показать активную организационную работу своих политических сил, которая разворачивалась на фоне всеобщего революционного подъема.

Ключевые слова: воспоминания, мемуары, февральская революция, 1917 г., украинская революция, украинское национальное движение.

SUMMARY

The article based on the memoirs of different elements of Ukrainian society. It shows the response to the first notice of the February events of 1917 in Petrograd. We investigated the memoirs of famous figures of the Ukrainian revolution, its supporters and opponents. Contemporaries reflect the diversity of opinions and emotions in the early days of the revolution, active in various political forces, as well as attempts by authors from distance past years to assess the state of the Ukrainian national movement at the time.

Keywords: memories, the February Revolution in 1917, the Ukrainian revolution, Ukrainian national movement.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Стрельский Г.В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине / Г.В. Стрельский. – К.: Вища шк., 1978. – 136 с.; Він же. Великий Жовтень на Україні у спогадах учасників / Г.В. Стрельський. – К.: Вища шк., 1989. – 60 с.; Санцевич А.В. Джерелознавство з історії Української РСР: 1917-1941 / А.В. Санцевич. – К.: Наук. думка, 1981. – 208 с.; Голубцов В.С. Мемуары как источник по истории советского общества / В.С. Голубцов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 114 с.
2. Малик А. О. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 - квітень 1918 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 1999. – 16 с.; Пиріг Р.Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років / Р.Я. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 31-58.
3. Кабанов В.В. Источниковедение истории Советского общества: Курс лекций / В.В.Кабанов. – М.: РГГУ, 1997. – 388 с.; Источниковедение новейшей истории России: теория, методология и практика / [Ю.П. Бокарев, Л.В. Борисова, С.В. Журавлев и др.]. – М.: Росспэн, 2004. - 741 с.
4. Голубцов В.С. Вказ твір. – С.71; Стрельский Г.В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине. – С.168; Кабанов В.В. Вказ. твір. – С.123.
5. Шульгин В.В. Последний очевидец: Мемуары. Очерки. Сны. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – С.403-430. – Режим доступа: <http://www.srcc.msu.su/uni-persona/site/authors/shulgin/text.htm>

6. Лотоцький О. Сторінки минулого / О.Лотоцький. – Українська православна церква США, 1966. – Т.3. – С.314, 326. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/memuari/393-lototskiy-o-storinki-minulogo-ch-3/>
7. Там само. – С. 330.
8. Грушевський М.Спомини / М.Грушевський // Київ. – 1989. – №8. – С.123.
9. Полонська-Василенко Н. Революція 1917: спогади. – С.120. – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Polonska-asylenko_Nataliia/Revoliutsiia_1917_spoheady/
10. Там само. – С.121,122, 126.
11. Рудницький М. Перші революційні подуви / М.Рудницький // Діло. – 1937. – 27 березня. – С.5. – Режим доступу: <http://www.ex.ua/view/11210702>
12. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920) /Д.Дорошенко. – Мюнхен: Українське вид-во, 1969. – Ч.1. – С.38.
13. Там само. – С.68
14. Антонович Д. До засновин Центральної Ради / Д.Антонович // Діло. – 1937. – 27 березня. – С.2-3. – Режим доступу: <http://www.ex.ua/view/11210702>
15. Мартос Б.М. Перші кроки Центральної Ради / Б.М.Мартос. – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Martos_Borys/Pershi_kroky_Tsentralnoi_Rady/
16. Пиріг Р.Я. Вказ. твір. – С.31.
17. Грушевський М.Спомини / М.Грушевський // Київ. – 1989. – №8. – С.128.
18. Лотоцький О. Вказ. твір. – С.321,325.
19. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції / І.Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – С.31. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/istoriya/2388-mazepa-i-ukrayina-v-ogni-y-buri-revoljutsiyi-1917-1921t-1/>
20. Андріївський В. З минулого (1917-ий рік на Полтавщині) / В.Андріївський. – Нью-Йорк, 1963. – С.5. - <http://nashaucheba.ru/v26685/?cc=1&view=djvu>
21. Грушевський М.Спомини / М.Грушевський // Київ. – 1989. – №8. – С.126.
22. Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний (1917-1920) / А.А.Гольденвейзер // Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев. Репринтное воспроизведение издания 1930 г. – К.: Политиздат Украины, 1990. – С.2.
23. Там само. – С.3
24. Стрельский Г.В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине. – С.51-57.
25. Источниковедение новейшей истории России: теория, методология и практика / [Ю.П. Бокарев, Л.В. Борисова, С.В. Журавлев и др.]. – М.,2004. – С.289, 290-291.
26. Бош Е. Год борьбы / Е.Бош. – М.-Л.: Гос. издат., 1925. – С.9-10. – Режим доступу: <http://www.torrentino.com/torrents/744595>
27. Держархів Донецької обл., ф.Р-2858, оп.2, спр.1, арк.5-6; оп.4, спр.1, арк.2; оп.7, спр.1, арк.2-3; оп.10, спр.1, арк.12-14; ф.533, оп.1, спр.3, арк.19.
28. Держархів Донецької обл., ф.Р-2858, оп.13, спр.1, арк.1.
29. Держархів Донецької обл., ф.533, оп.1, спр.7, арк.3.
30. Держархів Донецької обл., ф.Р-2858, оп.15, спр.4, арк.3; оп.18, спр.1, арк.1; ф.533, оп.1, спр.1, арк.10; спр.2, арк.10-11.
31. Держархів Донецької обл., ф.Р-2858, оп.12, спр.1, арк.5.
32. Дорошенко В. Голова Центральної Ради про своїх співробітників (3 нагоди 20-ліття Української революції) / В.Дорошенко // Діло. – 1937. – 27 березня. – С.7 Режим доступу: <http://www.ex.ua/view/11210702>

Надійшла до редакції 14.05.2013 р.